

gods säkerligen mycket övrigt att önska. Att göra en uppräkningslista skulle här föra ganska långt. I många fall torde en nyanskaffning här vara på sin plats.

Kommittén har ställt i utsikt att ett fullständigt koralboks-förslag skulle föreligga till hösten. Stora och viktiga frågor stå därvid inför avgörande. Det vore önskvärt, att enskilda och föreningar dryftade spörsmålen. Önskemål och förslag kunna insändas till undertecknad, helst före den 16 mars.

Henry Weman.
(Uppsala)

Psalmböckernas typografi.

När man vet, att reformation och boktryckarkonst hänga nära samman, är det rätt självklart, att 1500-talets kyrkliga böcker stå på en hög typografisk nivå. Denna tids tryckarkonst bevarade ännu ett lyckligt samband med skrivarkonsten, ty boktryckaren och formsnidaren hade ännu inte släppt kontakten med bokkamrarnas flitiga präntare. Bokstavsformer, sidans uppställning och bilder behöllo ännu den karaktäristiska känslighet och uttrycksfullhet, som endast handens verksamhet eljest skänker. Boktryckarkonstens utveckling från denna tid till våra dagar är historien om maskinens icke alltid så lyckliga inflytande. Isynnerhet när det gäller kyrkliga böcker har mekaniseringen icke varit till någon annan fördel än prisbilligheten.

För den speciella gren av kyrkliga böcker som psalmboken utgör saknas sammanfattande undersökningar ur typografisk synpunkt. Nedanstående är därför endast några antydningar om huvudsynpunkterna på utvecklingsförloppet.

Den första daterade svenska psalmboken utkom som bekant 1536 under titeln Svenska songer eller wijsor. Titelbladet är rikt utstyrt med kolonner och bladornament bildande ett ramverk i träsnitt med öppning för texten, som är utförd i karaktäristiska gotiska typer liksom också sångernas text. Ett ur boktryckarsynpunkt kanske mera intressant verk är den 1543 utgivna Svenska Psalmboken, som tryckts i Stockholm hos Amund Lauritsson, kunglig boktryckare. Endast ett fragment har bevarats till våra dagar. Troligen utgavs denna psalmbok samtidigt med evangeliebok samt passio och katekes, vilka återfunnits i fragment och sålunda utgöra den första svenska evangelieboken. Den är illustrerad med 11 små träsnitt, vilka sedan återkomma i senare psalmböcker och biblar. Från samma tryckeri har utgått åtminstone fyra senare psalm- och sångböcker (1549, 1567 och 1572) samt kvartoupplagan av Een liten Songbok 1553. De tre förstnämnda ha vackra titelblad i rött och svart med en anordning av text och dekor ungefär som den första psalmboken. Den odaterade folioupplagan

*Then Svenska Psalmeboken,
Amund Laurentsson, 1549.
Röd och svart text.*

56 Om Christi födelse.
Medh fader ehem helga And så/
Ac ether är ingen anda på/ Amen.

Herodes hostis impie,

Herodes hwij rådhes tu härde/
Ac Christus i Werlden födt wardt/
Titt Rijke begärar ey han/
Som Himmelriket gifwa Ean. The

*Laurentius Jonæ Psalmbok,
Ignatius Meurer,
Stockholm 1619.*

av Een liten Songbook til at brukas i Kyrkionne, som är den äldsta för kyrkligt bruk bestämda sångboken, är värd mera uppmärksamhet i detta sammanhang. Titelbladets baksida är försett med en korsfästelsebild, lånad från Nya Testamentet 1526. Textens kraftiga fraktur prydes av initialer av snirklade gotiska typer samt mera renässansmässiga bokstäver i fyrkanter. Här förekommer också för första gången i Sverige tryckta notlinjer för skrivna noter. Notsystemet består efter tidens sed av fyra notlinjer. Tidigare hade ett i Lübeck omkring år 1490 tryckt graduale avsett för bruk i Sverige varit försett med tryckta noter på förut tryckta linjer. Ett vackert nottryck är också Missale Upsaliense, tryckt före 1487 i Lübeck med röda linjer, som tydligen direkt efterbildar de handskrivna noterna. Eljest begagnas i regel svarta linjer t.ex. Messan på Svenska av 1541 och 1548 samt Een Handbook... Upsala 1541.

Av de följande psalm- och sångböckerna ha två från år 1576 tryckts av Torbjörn Tidemansson. På de bevarade och nyligen

påträffade två arken till den ena psalmboken finnas 7 träsnitt. Ett ur typografisk synpunkt ganska märkligt alster är Någre nytiga Andeliga wijsor från samma år och samma tryckare. Det är rikt på slutvignetter och signeter, bl. a. en serie djurbilder (pelikan, påfågel, kungsfiskare), vilka möjligen höra till en hittills okänd svensk abc-bok. Titelbladet har den förnäma enkelhet, som utmärker de första reformationstrycken. Av 1582 års hos Anders Thorstensson i Stockholm tryckta psalmbok är den i Lübeck tryckta psalmboken år 1586 blott ett avtryck, försett med 20 träsnittsvignetter och ett vackert titelblad med text i rött och svart samt med en enkel träsnittsvignett. En samtidigt (av Andreas Gutterwitz) i Stockholm tryckt upplaga är av intresse, då här för första gången i vårt land begagnas rörliga (tryckta) nottecken, som kommer till användning i senare upplagor och i 1614 års kyrkohandbok. Systemet med 5 linjer blir nu regel. Från Asverus Krügers tryckeri i Lübeck utgavs 1589 ett nytryck av 1586 års Stockholmsupplaga. Liksom flera tidigare psalmböcker äro psalmerna uppställda i versradform med vackra frakturanfanger. Den är rikligt illustrerad av små träsnitt, som på ett enkelt och okonstlat sätt införts på textsidorna. Bland psalmerna äro de rätt sparsamt förekommande. Evangelieboken är däremot fylligare utstyrd med ett träsnitt för varje evangelietext. Även Passio och katekesen är rikt illustrerad, den senare på ett intressant och som jag tror förebildligt sätt för att ge en bok folklighet och åskådighet. De sista 1500-talsupplagorna av åren 1589 och 1594 (2 st.) ha i detta sammanhang mindre intresse. Däremot bör den i Greifswald tryckta Piae cantiones, den första svenska skolsångboken, omnämnas för sitt nottryck.¹⁾ Både linjer och nottecken äro tryckta i de äldre upplagorna, i senare — t. ex. Wisingsborgstrycket — äro däremot notlinjerna tomma. En vacker kursiv har begagnats till texten.

Av psalmbokstryck från 1600-talet behöver här endast några få nämnas. Den i Uppsala år 1616 av Eskil Mattsson tryckta psalmboken var försedd med träsnitt och 16 melodier till koralerna. Den inrymde även evangeliebok och katekes m. m. Ett vackert exempel på nottryck erbjuder också Laurentius Jonae Någre Psalmer, Andelige Wijsor och Lofsånger (Stockholm, Ignatius Meurer, 1619), utgiven av sonen Haqvinus Laurentii Rhezelius. I flera melodier — 58 st. av 178 psalmer — överensstämma versraderna med notsystemets radindelning och någon för melodilinjens hindrande taktstreckindelning finnes icke. Mensuralnotskriften överensstämmer i huvudsak med den förut brukade. Vid denna tid utbildades en ny typ för titelsidor med rikt snirklade frakturanger å huvudorden. Ännu bibehållas gärna ramlistor i bandornamentik som å 1627 års psalmbok, tryckt i Västerås hos Olof Olofsson,

¹⁾ I Woodward's nytryck (1910) finnes s. XXV—XXX en redogörelse för nottecknen, till vilka den intresserade hänvisas.

430 Bönes Psalmer

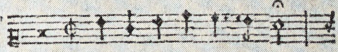
2. Låt öpnas ömmen til tins Namns pris/
 Etvare hertig, till Ande wiss; Oka wår
 tros uplys wår siäl / Litt helga ord at lä-
 ra wål:

3. Til thes wij sinne medh Gudh håår/
 Helig / Helig wår Herre är / Och skade
 hans ansichte klar / I himla högd bland
 ängla-skaår.

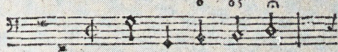
4. Ihra ste Fadren / och hans Son /
 Ihen Helga And i samma thron; Ihen
 Heliga Treenighet Ware stor pris i e-
 wighet.

Bönes Psalm efter Predikan.

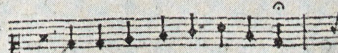
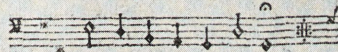
235.

Såledz är wår kirkio-gång
 Gudh ord; lära; böön och sång

Ihenna stunden wål försluten;
 Ar i Herrens namn besluten.

Gudh han ware ewigt prisad /

Som

6. Sålle' äro the som sefwå wål Och
 Gudh dyom förbida / The skola snart medh
 kropp och siäl Wy til himla stiga: Swad
 kan wåra större fregd / An wiskas wthi him-
 mels högd / See Gudh ansigte blidå? Hal-
 leluja! Halleluja! Iher skole wij måst tåne-
 ka uppå / Från döden wij til lifwet gå:
 Halleluja!

400.

Låt oss ihenna kropp begrafwa /

Och then trona altid hafwa /

Dan

Psalmbok, Peter Momma 1739.

samt rött och svart tryck blandade. Numrering av psalmerna förekommer inte alls i äldre tid, utom i *Piae Cantiones*. På 1600-talet förekommer den emellertid till en början mycket diskret, med små siffror. Först med 1695 års psalmbok införes bruket med rätt stora nummer.

År 1697 utkom melodipsalmbok till den förr så kallade Gamla psalmboken av år 1695. Upplagorna av denna psalmbok äro legio, och endast några kunna här behandlas. Som en nyhet uppträder nu i notskriften den besiffrade basen under melodien. Taktstrecken brukas ännu inte fullt konsekvent utan anbringas vid frasens slut, varigenom koralen lättare uppfattas för sången. Trycktyperna utgöras under större delen av 1700-talet av en vacker och tydlig schwaback med rikt utstyrda anfanger i fraktur, ofta kalli-

grafiskt snirklade. Titelbladet standardiseras med huvudordets stora, livligt tecknade frakturbokstäver, ibland i rött. Till den dekorativa utstyrelsen höra träsnitt som försättsplanscher, vanligen återgivande David spelande harpa. Men redan i de första upplagorna förekomma kopparstick även i överstycken (såsom i en Stockholmsupplaga 1698). Den vackraste psalmbok vad trycktyper och sidor beträffar är den, som utgått från den Keyserska officinen i Stockholm. Man återfinner den typografiska skickligheten från Karl XII:s-bibeln, som tryckts där. Ett vackert nottryck återfinnes sedan längre fram i 1739 års upplaga, som tryckts hos Peter Momma i Stockholm. Här är i nottrycket noga iakttaget, att melodiens kadenser sluta med raden. De störande taktstrecken uppträda, så vitt jag kan finna, först i en hos C. Stolpe tryckt upplaga år 1774, där notsystemet eljest överensstämmer med 1701 års upplaga. Den är en stor och obekvämlig bok i kvart, innehållande inte mindre än 1056 sidor (varav evangelie- och bönbok tager 318 sidor).

De från de första upplagorna vanliga schwabacktyperna återfinnas under hela 1700-talet och f. ö. ett gott stycke in på följande århundrade. Men redan 1745 trycktes i Stockholm hos Lars Salvius, som i svensk bokhistoria intager en rätt märklig ställning, en liten vacker psalmbok i oktav på tunnt, fint papper. Antikvan uppträder här genomgående som trycktyp, å titelblad i en ännu rätt kraftfull, klassicistisk form och i texten som medieval. Ett par kopparstick pryda första uppslaget. Att bläddra i denna psalmbok, sedan man vant sig vid de äldre och samtida böckernas vanliga frakturstil, är som att från en stämmingsfull medeltidskyrka komma in i ett klassicistiskt 1700-tals tempel. Ur typografisk synpunkt är detta årtal för en psalmbok med romansk stil synnerligen tidigt. Spaltindelningen synes först ha kommit i bruk under senare hälften av 1700-talet; det tidigaste exemplet jag känner är en år 1784 hos P. A. Brodin tryckt upplaga, där texten liksom nyssnämnda är satt med antikva. Även titelbladets bokstavsformer äro romanska och uppställningen tydligt gustaviansk. Ännu i den gamla psalmbokens sista tid brukade emellertid frakturstilar användas, och det gamla barockschemat med snirklade initialer höll sig länge. En tom empirismak utmärker emellertid några av de sista upplagorna t. ex. en tryckt 1816 hos N. M. Lind i Örebro. Ett kopparstick invid titelbladet ansågs ännu oundgängligt.

Den nya psalmboken av år 1819 innebar i boktryckerihänseende ingen revolution. Redan i de äldsta upplagorna ser man hur ofrånkomliga de gamla fraktur- och schwabackstilarna voro. I en upplaga från J. P. Lundström i Jönköping (1819) begagnas ett gammalt utslitet träsnitt, som firman övertagit från S. C. Falcks boktryckeri i samma stad. Liknande gamla klichéer kunna ses i en något yngre Linköpingsupplaga (Petre och Abrahamsson 1822). Sammanfattningsvis kan sägas, att frakturstilsupplagorna

Psalmbok, Lars Salvius 1745.

överväga under nästan hela 1800-talet. Från 1820 finnes emellertid en upplaga från Elmér och Granberg i Stockholm tryckt i antikva och med ett titelblad i gängse klassicism.

Då och då gjordes små försök — t. ex. en, tryckt hos A. F. Wählin i Kalmar — att framställa små vackra upplagor. En nutida betraktare kan konstatera, att försöken lyckats bättre i att nedbringa formatet än i åstadkommandet av en vacker bok. Tyvärr är det nog så, att dessa båda egenskaper svårigen låta förena sig, vilket tyvärr icke avskräckt moderna boktryckare från att ägna sig åt den numera gängse storleken, som gränsar nära till fickformatet och som till billigt pris levereras från snällpressarna. Ett mycket aktningvärt försök i våra dagar har dock gjorts med en illustrerad psalmbok, som utförts av Olle Hjortzberg (1912), och som snart kommer att behandlas i annat sammanhang i denna tidskrift.

Som vi sett har under fyra hundra år den gotiska bokstavsfor-

mens båda senare arter, fraktur och schwaback, dominerat psalmböckernas text. Den sistnämnda, som är en förenklad gotisk bokstavstyp, är rundare, bredare och har upptagit några tillsatser av renässanskaraktär. Endast i sin under 1800-talet brukade, starkt förminskade form blir den otydlig och ger sidan ett oroligt intryck. I större format äger den däremot en högtidlig, festlig prägel, som gör den lämplig till liturgisk skrift. Motviljan mot fraktur- och schwabacktyper beror enligt min mening på att de fördärvats genom för stark nedminskning under inflytande av profana tryckalster och det senare 1700-talets modenöck med små böcker. Denna smak möttes under 1800-talet av skyggheten att offentligt visa sin psalmbok — den skulle bekvämt kunna gömmas i fickan på väg till och från templet.

Romanska bokstavsformer komma in i psalmboken, som vi sett, först år 1743 och sedan mera allmänt först omkring sista sekelskiftet. Jag har redan antytt det helt förändrade utseende psalmboken får genom de nya typernas användning. Enkelheten och strängheten, det avmätta och skarpa i de romanska bokstavsformerna ha mycket litet att göra med liturgiska böcker, vars tryck, som nyss nämnts böra utmärkas av hieratisk höghet och festlighet. Svenska forskare, som sysslat med den svenska bokkonstens historia såsom Hugo Lagerström, ha ivrat för romanska bokstavsformer i dess gustavianska form, d. v. s. med rak schattering. Den under 1900-talets andra årtionde moderna nygustavianska stilen — den s. k. gustavianska brittsommaren — avsatte kanske sitt tydligaste spår inom bokkonsten. Man hävdade med en självklarhet som varken sökte eller begärde bevis, »att 1700-talets senare hälft är den tid, under vilken boken i sin utstyrsel varit mest svensk.» Med ledning av denna åsikt skedde därför under 1900-talets andra årtionde en bestämd återgång till gustaviansk stil. Här skall denna återgång visst icke klandras, den innebar tvärtom en välbehörlig sanering och en nödvändig befrielse ur ett förnedringstillstånd, som en ensidigt utnyttjad maskinteknik lett till. Men det går ej an att stanna vid denna ståndpunkt med avseende på svensk bokstavform. Jag är tämligen övertygad om, att det stillastående, som de sista tio åren inneburit inom boktryckarkonsten, måste bli förberedelsen till något nytt. Kanske vore tiden nu mogen att taga upp frågan om en ny svensk bokstavform, som kunde taga vara på både den gotiska och den romanska formens bästa egenskaper. Det vore glädjande, om ett studium kunde ägnas åt denna betydelsefulla gren av svensk bokkonst i samband med tryckning av de nya kyrkliga böcker, som snart stå på dagordningen.

Men det är inte bara typformernas problem, som ligger i psalmböckernas typografi. En psalmbokssida innebär speciella och svåra problem ur bokkonstens synpunkt. Om man icke har råd att sätta psalmerna med diktformens rad- och strofindelning, vilket otvivelaktigt vore vackrast, måste stor omsorg ägnas åt sidans upp-

ställning till en harmonisk helhet. Ett sparsamt användande av rött i vissa betydelsefulla anfangar kan vara lämpligt. Det har inte blott tradition för sig utan äger även en god estetisk verkan samtidigt som det bidrager till att framhäva bokens indelning. Den dekorativa utstyrseln bör i övrigt sparsamt utnyttja lämpliga vignetter och överstycken. Det svåraste problemet gäller nottrycket. Här bör ett studium av 1600-talets liturgiska sångtryck vara lösnande. De moderna nottyperna lämna mycket övrigt att önska ifråga om tydlighet och skön form. I både romerska och protestantiska moderna tryck har en återgång gjorts till gamla former av mer eller mindre rektangulär grundtyp, vilka betydligt överträffa våra nu brukliga typer, åtminstone då det gäller melodistämman. Ett för ögat hindrande och i psalmernas enkla notskrift skäligen onödigt tecken är taktstrecket. Ett avskaffande av detta torde icke bereda några större svårigheter i en blivande melodipsalmbok. Den melodiska linjen framföres då utan något hinder. I samband därmed måste också uppmärksammas, att noteraderna i största möjliga utsträckning böra följa strof och melodisats och icke avbrytas.

Många förhoppningar kunna, som vi sett, knytas till utgivandet av en ny psalmbok, enkannerligen en melodipsalmbok. Att bortse från de bokkonstnärliga synpunkter, som ovan skisserats, skulle vara djupt beklagligt.

Bengt Cnattingius.

Kyrkomålaren Pehr Hörberg.

Pehr Hörberg är en av den svenska konsthistoriens stora gestalter. Han är gripande som människa och betydande som målare, och hans ställning i tiden gör honom till en centralgestalt. Hans ursprungliga allmogearv gav honom hans ställning. Men att det fick sin rätta utlösning berodde på, att han med intuitiv självklarhet höll fast vid sin naturliga verksamhetssfär och sin naturliga motivkrets — det kyrkliga måleriet. Det är inom detta område han främst verkat och det är här han nått sina mest vägande resultat.

Bengt Cnattingius har länge sysslat med Pehr Hörberg, och det är med stor spänning man väntat på hans slutgiltiga monografi. Den föreligger nu som Sveriges allmänna konstförenings publikation XLVI, och boken har även av förf. använts som doktorsavhandling vid universitetet i Lund. Det är en utsökt vacker och värdad volym om något över tvåhundra sidor utom bilagor, register och utförlig katalog. Den är illustrerad med ett 90-tal bilder i svart och vitt samt med åtta goda färgplanscher. Det är ett oerhört rikt och omsorgsfullt studerat material som förf.